

◆ Mədəni irsimizdən

Tural ADIŞIRIN

YADDAŞIN İZİ İLƏ

*Balakən-Şəki bölgəsindən
toplanmış nağıllarda
“Kitabi - Dədə Qorqud” paralelləri*

Folklor hər bir xalqın mənəvi varlığını müəyyən edir. Bu anlayışda xalqın mənəvi həyatı, gen yaddaşı əks olunur. Dildən-dilə, ağızdan-ağıza keçərək əsrlər dolaşan folklor örnəkləri xalqın özünü-özünə tanımaq, soy-kökünə, tarixinə qayıtmaq vasitəsidir. Xalqımızın şifahi və yazılı fikir dünyasının nadir incisi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı etnoyaddaşın məhsuludur.

Azərbaycan folklorşünaslığı bir elm kimi XIX əsrdən başlayaraq formalaşsa da, öz izini Şərqi qədim bədii-fəlsəfi abidəsi olan “Avesta”da, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qoruyaraq sonrakı nəsillərə ötürmüşdür.

Ümumazərbaycan folklorunun formalaşmasında region folklor nümunələrinin müstəsna əhəmiyyəti var. Xüsusilə, Azərbaycanın Şimal-qərb bölgəsinə aid olan Qəbələ, Oğuz, Şəki, Qax, Zaqatala, Balakən rayonlarından toplanmış folklor örnəklərində özünəməxsus spesifik cəhətlər, elmi-tədqiqat üçün yenilik daşıyan məqamlar diqqətçəkicidir. Müqayisəli folklorşünaslıq xətti ilə bu bölgənin nağılları ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının boyları arasındakı oxşarlıq yerinə yetirdiyimiz tədqiqat işinin aktuallığını ortaya qoyur.

Azərbaycan nağıllarının tədqiqatçılarından olan Oruc Əliyev “Kitabi-Dədə Qorqud” və Azərbaycan nağılları” adlı məqaləsində bu mövzuya ümumi şəkildə toxunsa da, Azərbaycanın Şimal-qərb bölgəsinin nağılları ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının boyları arasındakı paralel xüsusiyyətlər, demək olar ki, işlənmemişdir.

Balakən-Şəki bölgəsindən toplanmış nağıllarla “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı oxşar paralellərə nəzər salmaq.

Epik janrlar içərisində bir-birinə daha çox yaxın və müqayisə olunanı dastan və nağıldır. Folklorşünaslıq iddia edir ki, dastanlar nağıllardan yaranmışdır. Dastan və nağıl nə qədər bir-birinə oxşasa da, fərqli xüsusiyyətləri də çoxdur. Folklorşünaslıq elmimizin tarixi-nəzəri sistemindən bildiyimiz kimi, dastan struktur etibarilə şeir və nəsrden, nağıl isə yalnız nəsrden ibarət olur. Digər fərq: dastan olmuş bir hadisədən qaynaqlanırsa, nağıllar daha çox uydurmada yaranır. Bir məsələni də qeyd edək ki, dastanlar müvafiq nağıl süjetlərindən yaranmış, sonrakı zamanlarda isə aşıqlar tərəfindən mükəmməl işlənərək dastan halına gəlmişdir.

Balakən-Şəki bölgəsindən toplanmış nağıllarda dastanla paralellik oxucuda həm böyük maraq doğurur, həm də onu düşündürür. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı Balakən-Şəki bölgəsi üçün daha doğmadır. Çünki, böyük araşdırmaçı, folklorşünas alim Salman Mümtazın arxivindən "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı olmaqla 238 adda əlyazma əldə olunub. Buradan görünür ki, Salman Mümtaz dastanın ən qədim əlyazma nüsxələrini məhz bu bölgədən tapmışdır. Professor Ədalət Tahirzadə "Salman Mümtaz" (tərcümeyi-hal oçerki) kitabında yazır: "Sonsuz əziyyətlə topladığı əlyazmalardan o, misilsiz kitabxana yaratmışdı. "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun Vatikan və Drezdendəkilərdən sonra üçüncü nüsxəsi, Füzuli "Divan"ının dünyada ən qədim və ən mükəmməl əlyazması, Şah İsmayıl Xətai "Dəhnamə" və "Nəsihətnamə"sinin elmə bəlli ilk nüsxələri, Azərbaycanın yüzlərcə qüdrətli şairinin əlyazmaları yalnız bu kitabxanadaydı".

Balakən-Şəki bölgəsindən toplanmış "Paxıl bacılar", "İstəkli oğul", "Aslanın əhvalatı", "Çoban İbrahimın nağılı", "Naxırçı ilə padşah qızı", "Dəyirmandaşı və sandıq əhvalatı" kimi nağıllarla "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının "Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu", "Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy", "Dirse xan oğlu Buğac boyu", "Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy", "Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu" və s. boylar paralellik təşkil edir.

Qeyd edəcəyimiz paralelləri "qan", "can" və "rəqəm" anlayışları üzərində izah edəcəyik. Folklorşünas alim, professor Vaqif Vəliyev "Azərbaycan folkloru" kitabında qan məsələsini "Aşıq Qərib" dastanından gətirdiyi oxşarlıqla açıqlayır. O, Beyrəyin atasının gözlərini öz qanı ilə açmasını Aşıq Qəribin anasının kor olmuş gözlərini açmasıyla tutuşdurur. Qeyd edək ki, bu məsələyə dastan araşdırıcıları dastanlar arasında toxunsalar da, nağıllarla dastanlar arasındakı qan paralelliyinə toxunulmamışdır. Bu cəhətdən "Paxıl bacılar" nağılı xüsusi maraq doğurur və hər iki folklor örnəyində paralellik olduğu kimi cərəyan edir.

"Paxıl bacılar" nağılından gətirdiyimiz nümunəyə diqqət edək: "Əgər sən mənim qızımsansa, qanımdan bir az mənim gözlərimə sürt. Qız əlini kəsir, qanımdan anasının gözlərinə sürtür. Anasının gözləri sağalır". Nağılda kiçik qızından ayrı düşən ananın gözləri ağlamaqdan kor olur. Bu oxşarlıq eynən "Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda da diqqətçəkicidir. Beyrək 16 il əsirlikdə qalır, bu ayrılığa dözməyən Baybörə bəyin gözləri tutulur. Boydakı oxşarlığa nəzər yetirək: "Qazan bəy dedi: "Baybörə bəy, muştuluq, oğlun gəldi. Baybörə bəy dedi: "Oğlum olduğunu ondan bilərəm ki, kiçik barmağını qanatsın, qanını dəsmala silsin, qanını gözüme çəkim, gözüm açılsa, oğlum Beyrəkdir." Baybörə bəy dəsmalla gözünü silən kimi Allahın qüdrəti ilə gözü açılır".

Digər paralelə diqqət edək: Nağılda evinə dönməyən kiçik bacını böyük bacılar tanımır, boyda Beyrəyi də bacıları tanımır, yalnız kaftanı geydikdə şübhənlər ki, bu, Beyrəkdir.

Qan kultu qismən fərqli məqamda bölgənin daha bir nağılında da özünü göstərir. "Dəyirmandaşı və sandıq əhvalatı" nağılında qan məsələsi olduqca maraqlı tərzdə verilib. Nağıldakı nümunəyə diqqət edək: "Gültəkin barmağını kəsib Fərhadın yanına gəlir, barmağının qanını Fərhadın sürtür, Fərhadın daşları əriyib tökülür, sonra isə Fərhad Gültəkinin barmağının qanını ovcuna töküüb daş olmuş adamlara sürtür". Bu nağılda da Gültəkinin qanı köməyə gəlir, Fərhadın daş olmuş bədəni Gültəkinin qanı ilə öz əvvəlki vəziyyətinə qaydır.

Daha bir oxşarlıq kimi bölgə nağıllarıyla dastan arasındakı rəqəm simvolikası böyük maraq kəsb edir. Bilirik ki, nağıllarda 40 rəqəmi daha çox rəmzi, simvolik xarakter daşıyır. 40 gün 40 gecə toy, 40-cı qapının nağılda daha çox sehirlil olması və s. məqamlar xasdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında 40 rəqəminin də simvolikası var. Dastanın boylarında işlədilən 40 incəbelli qız, 40 igid kimi təqdimlər diqqətimizi çəkir. 40 rəqəmi ümumi bəsit oxşarlıq yaratsa da, Balakən-Şəki bölgəsinin nağıllarında işlədilən “40 incə bellil qız” formantı oxucunu düşündürməyə bilməz. 40 incə bellil qız formantına nağıl və dastandakı nümunələr rakursundan baxaq.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da: “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da: “Qırx incə bellil qız ilə Boyu uzun Burla Xatun əsir getdi” , “Dirse Xan oğlu Buğac boyu”nda: “Dirse xanın arvadı “oğlançığımın ilk ovudur” deyər yerindən durdu, qırx incə bellil qızı da özü ilə götürdü. Dirse xana tərəf getdi”.

Bölgənin nağıllarında: “Naxırçı ilə padşah qızı” nağılında: “Padşahın qızı qırx incə bellil qızla meçidə gəldi”. “Çoban İbrahimın nağılı”nda: “Qədim zamanlarda Şirvan mahalında Xanəhməd adlı bir bəy yaşayırdı. Onun saysız-hesabsız qul-qaravaşları, qoyun-quzusu, qırx incə bellil kənizi, çoxlu var-dövləti vardı və o, böyük malikanəsində ömür sürürdü”. Gətirdiyimiz paralellər bir daha “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının bu bölgəyə - Balakən-Şəki bölgəsinə daha çox yaxın olmasını ehtiva edir.

Dastanda xüsusi mənə daşıyan daha bir rəqəm 15-dir. 15 rəqəmi dastanda sınaq rəqəmidir, yəni 15 yaşına çatan oğuz gənci igidlik göstərməli, ad qazanmalı idi. 15 rəqəmi bir növ oğuz gəncinin döyüş sınağıdır. “Qazan xanın evinin yağmalanması boyu”nda Uruz 16 yaşındadır, ancaq heç bir igidlik göstərməyib, ad qazanmayıb. Bu, Uruz üçün mənfi cəhətdir, çünki 15 yaşında artıq o, igidlik məqamına yüksəlməliydi. 15 rəqəminin döyüş simvolikasını biz Balakən-Şəki bölgəsindən toplanmış nağıllardan olan “Aslanın əhvalatı” nağılında da görürük. Nağıldakı nümunəyə diqqət edək: “Aslan gəlib 15 yaşına çatır. Bir gün əmisi Aslanı və öz iki oğlunu yanına çağırıb deyir: “Övladlarım, artıq vəzirdən qardaşımın və bütün nəslimizin qisasını almaq vaxtı yetişib, yaraqlanın, döyüşə gedirik” . Bu nağılda da 15 yaşına çatan gənc döyüşə təhrik edilir. Daha bir paralel kimi dastanın “Qazlıq qoca oğlu Yeynek boyu”nda Yeynek də 15 yaşına çatır, o da sınaqdan keçməli, atasını əsirlikdən qurtarmalıdır. Yeynek dustaq olan atasını xilas etməlidirsə, Aslan öldürülmüş atasının qisasını almalıdır. 15 rəqəminin həm dastanda, həm də nağıldakı ideya oxşarlığı yenə də oxucuda böyük maraq yaradır. “Aslanın əhvalatı” nağılı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy”la da səsleşir. Həm nağıldakı Aslan, həm də boydakı Basat şir südü ilə bəslənmişlər. Paralellərə nəzər yetirək. “Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy”da: “Bir gün yağılar yurda basqın edərkən Aruz qocanın körpə oğlu düşüb yolda qalır, bir şir tapıb götürür, bəsləyir. Oğuz camaatı yenə öz yurduna qayıdır. Xanın ilxıcısı gəlib xəbər gətirir: Xanim, qamışlıqdan bir şir çıxır, sıçrayıb qaçmağı adam kimidir”. Aruz deyir: “ Bu, bəlkə itən körpə oğlumdur, bəylər şirin yatağı üzərinə gəldilər, şiri qaçırıb, oğlanı tutdular. Aruz oğlanı evə gətirdi. Dədəm Qorqud gəldi adını Basat qoydu”. Boydan gördüyümüz kimi, Basatı şir baxıb böyüdür. “Aslanın əhvalatı” nağılında da Aslan şir südü ilə bəslənilib. Nağıldakı paralelə baxaq: “Padşahın qardaşı vəzirin zülmündən qurtarmaq üçün başına bir dəstə adam yığıb dağlara çəkilmədi. Bir dəfə onun adamlarından biri dərədəki aslanın yuvasının qarşısında oynayan bir uşağa rast gəlir və uşağı götürüb onun

yanına gətirir. Padşahın qardaşı baxıb görür ki, uşağın biləyində bir bazubənd var. Bazubəndi oxuyub onun öz qardaşı oğlu olduğunu başa düşür. Uşağı götürüb bağına basır, şir südüylə bəsləndiyinə görə adını Aslan qoyur". Nağıldakı adqoyma məsələsi də çox maraqlı məqamdır, dastanda bu işi Dədə Qorqud edirsə, nağılda isə padşahın qardaşı edir.

Balakən-Şəki bölgəsinin nağıllarıyla "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının boyları arasındakı paralellik kimi can kultuna da nəzər salaq. Can məsələsi, canını fəda etmə, bağıslama dastanın "Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu"nda verilib. Boyun məzmunundan bilirik ki, Domrul öz canının əvəzinə bir can verməli idi. Atasının, anasının yanına gəlir, ancaq onların heç biri canlarını öz övladına fəda etmir. Yalnız Domrulun qadını canını yoldaşı üçün qurban edir. Burada öz doğma ata-anasının övladı üçün canını fəda etməməsi təəssüf yaradır: "Dəli Domrul durub atasının yanına gəldi. Atasının əlini öpüb dedi: "Ata, səndən can istərəm, verərsənmi? Atası deyir: "Dünya şirin, can əzizdir. Canımı qıya bilmərəm. Məndən əziz, məndən yaxın anan vardır, get yanına". Dəli Domrul atasından ümidi üzülüb anasının yanına gəldi. Dedi: "Atamdan can istədim, amma vermədi. Səndən can istəyirəm, ana, canını mənə verərsənmi?" Anası dedi: "Dünya şirin, can əzizdir. Canımı qıya bilmərəm, yəqin bil". "İstəkli oğul" nağılında da "can şirindir" ideyası vardır. Boydan fərqli olaraq burada oğul tək anasından kömək istəyir: "Aman ana, qoyma, Əzrayıl gəldi canımı almağa. Qarı deyir: Aman Əzrayıl, xəstə mən deyiləm, oğlumdu. Get onun yanına, mən hələ ölmək istəmirəm."

Balakən-Şəki bölgəsindən toplanmış nağıllarda "Kitabi-Dədə Qorqud" paralelləri dastanın ən qədim əlyazmasının məhz bu bölgədən tapılması ehtimalını yaradır. Bu mövzunun daha da ciddi araşdırmaya ehtiyacı vardır.

